

КЗК «Міська бібліотека для дорослих» КМР

Інформаційно-бібліографічний відділ

**Мертві не
простять,
живі не
забудуть...**

**Бібліодайджест з циклу «Українські віхи»
до річниць Голодоморів 1921 -1923, 1946-1947 рр.**

м. Кривий Ріг, 2021

УДК 016:94(477) "19"

М52

Мертві не простять, живі не забудуть...: бібліографічний дайджест циклу «Українські віхи» до річниць Голодоморів 1921 -1923, 1946 – 1947 рр. / укладач В.Стукаленко.- Кривий Ріг, 2021.- 20 с.

До 100-річчя голодомору 1921-1923 років та 75-річчя голодомору 1946-1947 років присвячується випуск останнього в цьому році дайджеста «Мертві не простять, живі не забудуть...».

Це розповідь про перебіг трагічних подій того часу, що призвели до колосальної кількості загиблих від голодної смерті українців (точна цифра досі невідома, голодували мільйони людей).

Дайджест має три розділи: Голодомор 1921 – 1923 років; Голодомор 1946 – 1947 років; Вшанування жертв голодоморів. Включає в себе літературу із фондів КЗК «Міська бібліотека для дорослих» КМР.

В кінці випуску в алфавітному порядку надано список використаної літератури.

Видання стане в нагоді учням середніх шкіл, студентам навчальних закладів, бібліотекарям і всім, хто цікавиться питаннями історії України.

Укладач: провідний бібліограф ІБВ ЦБ В. Стукаленко.

Україна – житниця Європи, пережила не один голод. Це лихо з різних причин пронеслося по землях України у 1921-23, 1932-33 та 1946-47 роках. Сьогодні ми поговоримо про голодомори 1921-1923 та 1946-1947 років, яким цього року виповнюється відповідно 100 та 75 років.

Голодомор 1921 – 1923 років

«Перший голодомор в Україні стався в 1921 – 1923 рр. Головною його причиною були наслідки політики «воєнного комунізму», тих примусових методів, за допомогою яких більшовицька влада домагалася виконання нереальних планів хлібозаготівель, незважаючи на неврожай, який охопив у 1921 р. південні, степові райони України.

Особливо тяжке становище склалося в Катеринославській, Запорізькій, Одеській і Миколаївській губерніях та на півдні Харківщини. Це були райони, які до Першої світової війни слугували головними експортерами хліба. Голодувало близько 7 млн людей. Лютувала епідемія холери.

Голоду можна було уникнути, якби влада своєчасно подбала про перерозподіл ресурсів, які тоді були в її розпорядженні. Цього, однак, не було зроблено: Москва вимагала хліба для промислових центрів Росії» - саме про це читаємо у підручнику **Гайдуков, Л. Ф. Історія України: посібник для старшокласників та абітурієнтів / Л.Ф. Гайдуков, В. Ю. Крушинський.- Київ: Либідь, 1999.- 272 с. на сторінці 178.**

Продовжує тему голодомору 1921 – 1923 років книга **Голод 1921 – 1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів / упоряд. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлєва.- Київ: Наук. думка, 1993.- 240 с.**

Відібрані документи висвітлюють соціальні причини голоду, хлібозаготівельну політику радянського уряду за часів воєнного комунізму. Упорядники прагнули

дібрати найтипівіші документи, які характеризували б не тільки масштаби, а й причини лиха. Майже всі віднайдені матеріали раніше не друкувалися.

Цінним джерелом про голод початку 1920-х років є документи вищих партійних і державних установ. Ці документи доповнюють численні матеріали, що надходили в центральні установи з місць, і містили первинну інформацію про становище в голодуючих губерніях.

Дояр, Л. Немає страшнішої муки, ніж голод... / Лариса Дояр // Голос України. — 2020. — 6 травня. — С.13.

Книгодруки Книжкової палати України, що виходили впродовж 1922 року, до тематики голоду зверталися постійно. Річ у тім, що перший голодомор у Радянській Україні (1921—1923), на відміну від Великого голоду 1932—1933 років вирізнявся інформаційною відкритістю.

Лихо обговорювали всередині країни, про нього добре знали у світі. Міжнародна спільнота відзначилася наданням гуманітарної допомоги голодуючим, і це в умовах офіційної невизнаності утворених більшовиками національних соціалістичних республік та відвертого несприйняття ідей всесвітнього комунізму. І хоча почуття пролетарської солідарності на той час були домінуючими, позакласове розуміння милосердя стало основою цієї допомоги.

Про тогочасний голод писали всі радянські газети. На страшне лихо миттєво відреагувало вітчизняне книгодрукарство. У 1922 році Полтавська райспілка видала книжку під виразною назвою «Без хліба». Остання являла собою збірник оповідань з оголошеної теми. Тираж її становив 5 тисяч примірників і, як підкреслювали видавці, 25 відсотків прибутку від її продажу призначалося на користь голодуючих.

До книжки увійшли оповідання відомих українських письменників Б. Грінченка, Д. Марковича, М. Коцюбинського, В. Стефаника, А. Тесленка, Т. Бордуляка. Передмову до видання написав літератор В. Щепотьєв.

У ній, зокрема, зазначалося: «Ця книжечка виходить тоді, як Українську державу спіткало велике лихо. І на півночі, у великоросіян, і у нас, на Україні, дуже багато людей тяжко страждають від голоду. Їдять дерево, кізяки, вмирають десятками й сотнями тисяч, доходять до того, що вбивають власних дітей, щоб не бачити їхньої муки. А як де, то вже й того дійшло, що як помре хто, то не ховають, а ріжуть ще тепле тіло і з'їдають».

Автор передмови підкреслював, що книжка виходить задля того, щоб «розворушити людські серця».

Автори фіксують жахливі факти. Так, Віктор Коган зазначає: «Голод вигнав усе, заволодів усією свідомістю, за хліб все можуть, все зроблять, обмануть, вкрадуть, заріжуть однолітка (як це було у Дієвці Катеринославської губернії) 5-ти, 8-ми, 12-літні злочинці».

Сергійчук, В. Як нас мори́ли голодом / В. Сергійчук. — Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. — 391 с.

На основі невідомих до недавнього часу документів із колишніх таємних архівів простежено геноцид українського народу в ХХ ст. через штучні голодомори, організовані більшовицькою владою. Уперше в одному дослідженні мовою документів розповідається про голодомори 1921-1923, 1932-1933, 1946- 1947 років.

Видання розраховане на всіх, хто хоче знати правду про ці страшні сторінки української історії.

Автор книги пише: «Причини голодомору 1921-23 років криються насамперед у тому, що тодішня окупаційна влада більшовицької Росії «викачала з України хліб». Це ніби самостійна Українська Соціалістична Радянська Республіка була, але вона не могла розпоряджатися всіма тими багатствами, які мала Україна. І тому в Москві вирішували, куди мав піти український хліб.

Вже восени 1920-го Політбюро російської комуністичної партії ухвалює рішення, щоб забрати з України 57 мільйонів пудів хліба. Подібні документи ми бачимо і в 1921, і особливо в 1922 році, коли був пік цього голоду. Через це з'явилися продовольчі проблеми в Україні під час цього голодомору у зв'язку з тим, що хліб було забрано. Україна залишилися без хліба, і, зокрема, і райони, по яких найбільше вдарила посуха — це південно-східні райони України.

Таким чином ми зазнали трагедії, яка обернулася нам мільйонами жертв.

Жертв голодомору 1921-23 рр. — приблизно 3,5 мільйона. Є такі розрахунки дослідників, і це справді могло бути, бо ця трагічна подія зафіксована в документах, і вона зафіксована в тодішніх ЗМІ.

Голод 1921-23 рр. навіть не приховувався більшовицькою владою». Про це дізнаємося зі статті: **Чорна, С. Голодомор - зброя масового знищення українців / Світлана Чорна // Голос України.- 2021.- 9 вересня. — С. 1,16.**

Про події масового штучного голоду 1921—1923 і 1946—1947 років говорили під час Міжнародного форуму «Масові штучні голоди: пам'ятаємо, вшановуємо», що відбувся у Києві за підтримки Верховної Ради України, Міністерства закордонних справ, Міністерства культури та інформаційної політики, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, і назвали уточнені цифри жертв сталінського режиму.

Тему штучного голоду 1921 – 1923 років продовжує ще одна стаття цього ж автора: **Чорна, С. Свідки ленінсько-сталінського злочину - поштові марки / Світлана Чорна // Голос України . - 2021.- 28 липня. — С. 10.**

Зі статті дізнаємося про те, що у Києві відбулася Міжнародна наукова конференція «Перший голодомор українського народу 1921—1923 років, організований російським комуністичним режимом. До 100-річчя вшанування пам'яті жертв трагедії».

Більшовицька політика зруйнувала традиційні основи села — через непосильні податки селяни припинили більше сіяти хліба, бо його необхідно було здавати державі. «Викачування» хліба привело до масштабних людських жертв на Катеринославщині, Запоріжжі, Донеччині, Миколаївщині, Одещині, а також меншою мірою — на Харківщині, Кременчуччині та Полтавщині.

Керівники Кремля побачили, що голод спричинив зменшення кількості селянських повстань проти радянської влади, і саме через це була дана вказівка не припиняти хлібозаготівлі в голодуючих районах України.

Взимку — на початку літа 1922 р. кількість голодуючих сягнула кількох мільйонів людей.

Влітку 1922-го Москва заявила про відновлення експорту зерна — з голодуючої України вивезли за кордон 13,5 млн пудів зерна нового врожаю і ще 9 млн. пудів до Росії. Про це говорили учасники Міжнародної наукової конференції «Перший голодомор українського народу 1921—1923 років, організований російським комуністичним режимом. До 100-річчя вшанування пам'яті жертв трагедії», Іван Петренко, заступник директора Інституту дослідження Голодомору, доктори історичних наук Василь Марочко і Володимир Сергійчук, кандидат історичних наук Андрій Іванець та інші. Вони у своїх доповідях оприлюднили нові документальні свідчення злочину проти людяності, вчиненого більшовицьким режимом.

Володимир Сергійчук основною причиною масового штучного голоду в УСРР у 1921—1923 рр. назвав реквізиції владою українського хліба. До сьогодні кількість померлих від голоду у 1921—1923 рр. залишається невідомою. За оцінками науковців з Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи, Україна втратила померлими і ненародженими орієнтовно 2 млн людей, а частина дослідників-істориків вважає, що жертв було більше. В будь-якому разі, до захоплення комуністичною Росією Україна ще ніколи не зазнавала таких людських втрат від голоду.

Як комплексне історичне джерело, що містить візуальну та текстову інформацію про страшну гуманітарну трагедію початку ХХ ст., старший науковий співробітник Інституту досліджень Голодомору Андрій Іванець розглядає поштово-благодійні марки УСРР «Допомога голодуючим», випущені 1923 р.

Серед засобів подолання масштабного голоду, що внаслідок посухи були використані й філателістичні, — говорить Андрій Іванець.

Чотири поштово-благодійні марки УСРР «Допомога голодуючим» у поштовому обігу з'явилися 25 червня 1923 року. Вони мали чотири номінали,

вказані у карбованцях «10+10», «20+20», «90+30», «150+50» (друга цифра розмір благодійної допомоги), і були надруковані у Берліні.

«Аналіз радянських поштово-благодійних марок для допомоги голодуючим показує, що УСРР випустила поштові знаки останньою серед радянських республік, через рік і дев'ять місяців після АЗСРР і на півтора роки пізніше за перші марки такого типу РСФРР. Через це у зовнішнього спостерігача може скластися враження, що голод у Наддніпрянській Україні, захоплений російським комуністичним режимом, розпочався набагато пізніше, ніж в Росії, — наголошує історик. — Утім у січні 1922 року у секретній доповідній голові Політбюро ЦК РКП(б) Леніну голова РНК УСРР Раковський писав про «неможливість далі заплющувати очі перед жахами голоду в українських губерніях», який почався у 1921 р. Ще у 1923 р. радянський функціонер Ф. Чучін також відзначив «певне запізнення при появі на світ» серії марок УСРР, хоча не написав, що й сам доклав рук до виникнення цієї затримки».

Уряд УСРР 14 січня 1922 р. ухвалив постанову про визнання неврожайними кількох губерній — голодуючими були визнані Запорізька і Донецька губернії, а також 3 повіти Миколаївської, по 2 повіти Катеринославської та Полтавської, 1 повіт повністю та 2 частково — Одеської губернії. За офіційними радянськими даними, у січні 1922 р. голодуючих у неврожайних українських губерніях було майже 1,9 млн, у березні — 3 250 тис., а у червні — 4,1 млн. Представник місії Нансена В. Квіслінг оцінював у лютому 1922 р. кількість людей, які «вмирають з голоду у всьому страшному розумінні цих слів» у 7 млн.

У квітні страшного 22-го, в розпал голодної катастрофи на українських землях, у Берліні на нараді трьох Інтернаціоналів член ЦК РКП(б) Радек цинічно заявляв: «Можемо вас заспокоїти. Україна у доброму здоров'ї».

Лише на початку 1923 р. наклад поштово-благодійних марок УСРР було доставлено у Харків, де виникли проблеми з їх юридичним визнанням з боку Народного комісаріату пошт і телеграфу РСФРР. А в квітні цього ж року всі російські знаки такого типу були анульовані з ідеологічних мотивів — влада заявила, що голод подолано, і потреби в допомозі голодуючим більше немає.

Марки УСРР були в обігу з 25 червня по 18 серпня 1923-го (за іншою версією лише до 15 липня) і, як зазначає Андрій Іванець, імовірно, у дев'яти містах — Бахмуті,

Вінниці, Житомирі, Катеринославі, Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові. Через запізнілий і короткочасний обіг вони не змогли повноцінно виконати свої функції допомоги жертвам першого в Україні масового штучного голоду.

Ющук, І. Історію треба пам'ятати / Іван Ющук // Слово Просвіти. — 2019. — 14-20 лютого. — С. 10. (Презентація документальної книги Василя Василяшко «У пеклі голодоморів»).

Олександр Довженко записав у «Щоденнику»: «Перечитав знову історію України. Боже, до чого вона сумна і безрадісна».

Автор статті читає книжку-дослідження Василя Василяшко «У пеклі голодоморів» (Київ: Знання України, 2018), у якій відбито шматок тої ж сумної нашої історії, — і серце обливається кров'ю. У книжці йдеться не тільки про жахливі голодомори, влаштовані на нашій благодатній землі, а й про нелюдські стосунки з нашим східним сусідом. Не встигла Україна попросити в сусіда допомоги проти зажерливості польських магнатів, як той сусід сам заповзявся нищити Україну.

Василь Василяшко цитує царського міністра з 1737 року: «Наша армія забрала в тутешніх людей все зерно і всю худобу. Тут не залишилося й такої кількості селян, щоб бодай собі посіяти... А треба ще стягнути з цих людей 30 тисяч мір борошна і сіна». Через 50 років інший царський вельможа Григорій Потьомкін зізнається: «Наша армія забрала в тутешніх людей все зерно, худобу, харчі, одяг, взуття тощо». Це про Україну.

1918 року Українська Центральна Рада в IV Універсалі відзначала: «Петроградське правительство народних комісарів... насилає на наші землі своє військо, красногвардійців-большевиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство». Автор книги доречно посилається на Володимира Винниченка: «Вся історія відносин між Москвою та Україною протягом більше як 250 літ з моменту злуки цих двох держав є планомірне, безоглядне, безсоромне, нахабне нищення української нації всякими способами, вщерть до стертя всякого сліду її, щоб навіть імені її не лишилось».

У російських засобах масової інформації ще й тепер можна прочитати: «СРСР — самая справедливая страна в мире». На півдні України взимку 1922 року голодувало 8 млн селян. Тим часом Москва «вилучила у селян з допомогою дислокованої в Україні мільйонної армії 71,5 млн пудів хліба», — посилається Василь Василяшко на достовірні джерела. Голодом було вбито до 4 млн українців». Це була, так би мовити, жахлива «репетиція» Голодомору 1933 року.

Голодомор 1946 – 1947 років

Ще одним випробуванням для українців стали перші повоєнні роки. Знову в надзвичайно важкому стані опинилось селянство. Для багатьох 1946–1947 рр. стали справжньою трагедією. Голодомор 1946—1947 років, спричинений, як пише Василь

Василяшко, «не лише повоєнним неврожаєм, а й спланованою акцією відправлення тисяч тонн зерна з голодуючої України за кордон. Загибло приблизно мільйон українців.

Тепер бодай був порятунок — незаколгосплена Західна Україна. «Мій тато відносив у Прикарпаття дуже гарні й смачні яблука, дивом збережені в 30-х роках срібні виделки й ложечки, бабусині коралі, якісь обручки, а приносив мішки кукурудзи чи кукурудзяного зерна». Далі Василь Василяшко засвідчує: «Всі пам'ятають, як «західники» щиро приймали «старців Сталіна», голодних зі сходу — з Хмельницької, Вінницької, Черкаської, Київської, Харківської та інших областей, навіть з РРФСР, ділились з ними, як з братами та сестрами, хлібом та салом, овочами й гарячим борщем чи супом».

Пограбування й голодомори — цього було замало, щоб тримати українців у постійному страхі. В країні панувала атмосфера терору: підозри, доноси, переслідування, арешти, заслання, розстріли.

«За даними СБУ, — пише Василь Василяшко, — від 1927 до 1990 р. в Україні було заарештовано понад мільйон осіб, 545 тисяч були засуджені, щонайменше 140 тисяч розстріляно». Розстрілювали насамперед інтелігенцію, творчі сили нації.

Тему голодомору 1946 – 1947 років продовжує книга **Бондарчук, А. Україна. Голодомор 1946-1947 років : непокараний злочин, забуте добро / А. Бондарчук. — Київ : Мельник М. Ю., 2017. — 605 с.** Вона є спробою подати голодомор 1946-1947 років при допомозі вчених, свідків, документів, як цілісну трагічну подію у її проявах, а три совєцькі голодомори - як складову політики, спланованої системою нищення України, упокорення духу українського народу Московією, царською, комуністичною, сучасною російською імперією і його незнищенність, високі моральні якості населення Західної України в нелегкі часи

Про книгу «Україна. Голодомор 1946–1947 років: непокараний злочин, забуте добро» та голодомор 1946–1947 років говориться у статті **Бондарчук, А. Їхнє життя згасло. А голоси живуть... / Андрій Бондарчук // Голос України. - 2020. - 28 листопада. - С.14-15.** Читаємо: «Напротязі цього часу було багато позитивних рецензій. Книга одержала і міжнародне визнання, зарахована в особливий Фонд Бібліотеки Конгресу США. Так, серед документально-публіцистичної літератури на відповідну тематику вона зайняла достойне місце. Водночас вона виконала ще одну незвичайну роль: покликала до життя свою посестру — книгу незвичайної сили і доказовості, яка могла стати паперовою архівною макулатурою. Із сторінок солідного фоліанта «**Голод 1946—1947 рр. в Україні: колективна пам'ять**» до нас, живих, обізвалися сотні тих, хто пережив голодоморне повоєнне пекло, багато з яких уже в потойбіччі. Але залишилися їхні спогади, які зібрала і впорядкувала науковець з Києва Олександра Веселова. Ця книга — лише крапля з океану болі, страждань, трагедій нашого народу. І ніхто з ворогів у багатовіковій історії України не заподіяв їй стільки

зла, біди і ран, як сусідня Московія, яку ми, осліплені її ідеологічним дурманом, довго іменували «старшим братом». А справжню «любов» він виявив уже за незалежної України, підло всадивши їй у спину ніж.

Звичайно, тому, хто не знає, що таке голод, нелегко уявити себе на місці голодуючого. Однак тепер згадка про голод того, хто пережив його, висловлюється онімінням, слізьми і одним словом: «Жах!». Голод ламає психіку людини, перетворює її на звіра. Це стверджують численні розповіді свідків, очевидців або їхніх родичів.

Багатьом і нині сняться жахіття, багатьом у свідомість в'їлась небезпека можливості нового голоду, вони й нині про запас тримають сухарі, зерно кукурудзи чи квасолі. Душевно важко читати про те, як мати вбиває свою дитину чи втікає від неї, щоб вижити, про те, якими далекими від нормальних харчів було те, чим рятувались голодуючі...

Але це треба читати, щоб знати правду».

А тепер про книгу, яка згадувалася вище - **Голод 1946-1947 рр. в Україні : колективна пам'ять : збірник свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних, меморіально-публіцистичних статей / упоряд. В. Марочко. — Київ : Видавець Марко Мельник, 2019. — 1175 с.**

Збірник матеріалів усної історії та краєзнавчої публіцистики є першим в Україні археографічно-меморіальним виданням, яке безпосередньо відтворює причини, обставини та соціально-демографічні наслідки повоєнного голоду 1946–1947 рр. в Україні.

Структура збірника представлена археографічно-оглядовою передмовою, науково-аналітичними статтями про особливості голодоморів в українських селах та містах 1920–40-х рр., меморіально-біографічною розповіддю про подвижницьку діяльність О.М. Веселової, глибокими роздумами очевидця голодного лихоліття А.І. Бондарчука, колекцією спогадів і публіцистичними матеріалами, упорядкованими за адміністративно-територіальним принципом.

«Попри розмір книги, сотні спогадів, читаєш її з цікавістю, бо пізнаєш історію, гірку правду. У цьому я [Андрій Бондарчук] переконався ще до виходу її у світ. Бо з тобою розмовляють ніби живі свідки, яких уже зосталось дуже мало. Їхні розповіді — це людські долі, крик, страждання живих і мертвих, яких комуністична влада з допомогою доморощених прислужників планомірно і свідомо вбивала голодом. Ці матеріали короткі, однак вони у стократ переконливіші, більше зачіпають душу, ніж розлогі, навіть добре аргументовані статті.

Це документи з усіх регіонів України. Вони, мов пазли, малюють масштабну трагедійну картину рідної України, якій ламали, знищували, отруювали національний дух, не зупиняючись перед вбивством мільйонів.

Щоправда, навіть за незалежної держави не всі ті, хто пережив страхіття повоєнного голоду, усвідомлюють його справжні причини. А це не наслідки війни, не погодні умови, а свідомо антиукраїнська політика, як продовження практики вбивства голодом українців, апробованої першим і другим голодоморами. Бо механізм усіх

трьох абсолютно тотожний. Повоєнної трагедії, як заявляють свідки, можна було уникнути навіть за недороду 1946 року».

Збірка є виразником національної пам'яті. Цікавою буде для істориків, краєзнавців, музейних працівників, людей доброї волі.

Веселова, О. М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу / О.М. Веселова. — Київ, Нью-Йорк : М. П. Коць, 2000. — 274 с.

У книзі на основі архівних, опублікованих джерел і спогадів-свідчень людей розповідається вперше в Україні і у світі однією книгою про три радянські голодомори, їх причини та наслідки.

Акція геноциду українського народу була здійснена у три етапи: перший – відокремити українську етнічну територію від решти території Союзу і створити військову, ідеологічну та інформаційну її ізоляцію; другий – насильно вилучити у декілька етапів усі без винятку продукти харчування, які мало населення і які цього року дала земля; третій – залишити повільно вмирати мільйони людей у страшних муках голоду без можливості надати їм допомогу чи дозволити шукати харчування в інших місцях.

Буде корисною для науковців, викладачів навчальних закладів, вчителів, краєзнавців, молоді, школярів, широкого читацького загалу.

Вшанування жертв Голодомору

Тільки з відродженням 1991 р. української держави розпочалося справжнє вивчення історії Голодоморів, адже стали доступними документи архівів і можна було організувати збір свідчень очевидців.

Із послабленням комуністичного контролю над суспільним життям у другій половині 1980-х років відновлюється пам'ять про Голодомор.

З 1993 року в Україні на державному рівні відбувається вшанування безневинних жертв Голодомору.

У листопаді 2008-го в Києві було споруджено Національний меморіал жертв Голодомору. Загалом в Україні встановлено понад 7.100 меморіалів, пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених жертвам Голодомору.

Пам'ять про Голодомор стала невід'ємною частиною національної пам'яті українського народу. Щороку в четверту суботу листопада українці запалюють свічки як символ пам'яті про вбитих голодом.

У понад 40 містах 15 країн світу споруджені пам'ятники чи встановлені інші пам'ятні знаки на вшанування пам'яті жертв Голодомору.

Список використаної літератури

Бондарчук, А. Їхнє життя згасло. А голоси живуть... / Андрій Бондарчук // Голос України.- 2020.- 28 листопада. - С.14-15.

Бондарчук, А. Україна. Голодомор 1946-1947 років : непокараний злочин, забуте добро / А. Бондарчук. — Київ : Мельник М. Ю., 2017. — 605 с.

Веселова, О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу / О. М. Веселова. — Київ, Нью-Йорк : М. П. Коць, 2000. — 274 с.

Гайдуков, Л. Ф. Історія України: посібник для старшокласників та абітурієнтів / Л.Ф. Гайдуков, В. Ю. Крушинський.- Київ: Либідь, 1999.- 272 с.

Голод 1946-1947 рр. в Україні : колективна пам'ять : збірник свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних, меморіально-публіцистичних статей / упоряд. В. Марочко. — Київ : Видавець Марко Мельник, 2019. — 1175 с.

Голод 1921 – 1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів / упоряд. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева.- Київ: Наук. думка, 1993.- 240 с.

Дояр, Л. Немає страшнішої муки, ніж голод... / Лариса Дояр // Голос України. — 2020. — 6 травня. — С.13.

Сергійчук, В. Як нас морили голодом / В. Сергійчук. — Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. — 391 с.

Чорна, С. Голодомор - зброя масового знищення українців / Світлана Чорна // Голос України.- 2021.- 9 вересня. — С. 1,16.

Чорна, С. Свідки ленінсько-сталінського злочину - поштові марки / Світлана Чорна // Голос України . - 2021.- 28 липня. — С. 10.

Ющук, І. Історію треба пам'ятати / Іван Ющук // Слово Просвіти. — 2019. — 14-20 лютого. — С. 10.

